

“התעלה על רוחו להתענג בכל מחמדי תבל”: קריאה ב“קהלת מוסר” של משה מנדלסון

משה בן מנחם, מי שיהיה הפילוסוף משה מנדלסון, היהודי המפורסם ביותר בקהיליית המלומדים והסופרים של אירופה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, היה צעיר בן עשרים ושש ועדיין לא מוכר כאשר הוציא לאור בברלין בשנת 1755 את חיבור הבכורים שלו בעברית “קהלת מוסר”. היה זה טקסט קצר, חסר סימני זיהוי ויוצא דופן בששה עשר עמודים בלבד, שהודפס במספר מועט של עותקים שמהם שרדו כיום בודדים המצויים באוספי הספרים הנדירים של כמה ספריות באירופה. לא זה היה החיבור שהקנה למנדלסון את תהילת העולם שלה זכה כבר בימי חייו ואם הוא תלה בו תקוות לחולל שינוי בעולם הספרות היהודי של זמנו הרי שאלו נכזבו. ובכל זאת קריאה מחדש ב“קהלת מוסר”, ובמיוחד בשער הראשון שלו, מגלה שמה שנראה כחיבור ספרותי תמים, עדין ופיזי על יופייה ומעלותיה של הבריאה מקפל בחובו כמה מהמגמות החשובות והחתרניות ביותר של מהפכת הנאורות היהודית.

כבר במשפט הראשון מזומן לקורא המופתע אתגר כאשר במילים “אשובה אראה בתבל אבינה יצירתה” ממציע לו המחבר להתלוות אליו למסע של התבוננות בעולם הטבע כדי שיפתחו בפניו דרכים חדשות לחיים ראויים ומאושרים כאדם שייעודו להצדיק את מעמדו הנשגב כנזר הבריאה. אלא שמי היה בכלל אותו קורא יהודי באירופה של אמצע המאה השמונה עשרה? השפה העברית הגבוהה של הטקסט ועולם האסוציאציות העשיר שנשאבו ממקורות שונים מהמקרא ועד למחשבת ימי הביניים הגבילו מלכתחילה את מעגל הקוראים אך ורק למעטים יחסית שהיו אמונים על קריאת טקסטים עבריים. מלבד כמה מלומדים נוצרים הבראיסטים היו אלו כמעט ללא יוצא מן הכלל גברים יהודים שהשכלתם חרגה מעבר לנלמד בחדר, שנימנו על קבוצת “הלומדים” ושהכשירו עצמם בישיבות ובתי מדרש להצטרף לשורות העילית התורנית. בעולם הערכים שלהם היו לימוד

התורה וקיום המצוות אבני היסוד בחיים האידיאליים של היהודים והנה נפתח בכותלי בית המדרש חלון הפונה החוצה שאיפשר נקודת תצפית חדשה ולא מוכרת על עולם הרמוני, מושלם ומפעים לב, על הטבע, על הנאות החיים, על האסתטיקה ועל אלוהים כאדריכלו של העולם כולו ולא כנותן התורה. הפעם נקראים הלומדים לא לרדת לסוף דעתה של הלכה ולא להעמיק בכוונותיו של טקסט שסמכותו מקודשת אלא להביע פליאה לנוכח מראה עיניהם ולתת דרור לרגשות שיעוררו החושים: "תתפלא עין הרואה רוב התמורות למיניהם ויקר תפארתם... התעלה רוחו להתענג בכל מחמדי תבל".

המיפגש הראשוני עם "קהלת מוסר" צריך היה מטבע הדברים לחולל מבוכה אצל אותו קורא. כיצד בכלל למיין ולסווג את החיבור הזה? מהו מקומו על מדפי ארון הספרים היהודי המוכר? מכיון שהיה חסר תקדים ויומני הרי שבאותה שעה בה הופיע בקושי הייתה לו אחיזה בעולם הספר העברי. בקריאה חטופה יכול היה הקורא הלמדן לחשוב שמדובר לכאורה בדרשה הנאמרת על הכותרת של השער הראשון שנלקחה מן התלמוד הבבלי: "אמר רב יהודה: האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי [מי שיוצא בתקופת ניסן ורואה אילנות מלבלבים] אומר ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם" (ברכות, מג, א). "מה נפלא המאמר הזה למביניהו", הסביר "קהלת מוסר" ואין פלא שחכמים תיקנו ברכה מיוחדת זו כדי להודות בתקופת האביב על האילנות הפורחים. מבט קרוב יותר אפשר אולי לקורא שהכיר היטב את הספרייה היהודית בזמנו לסווג את "קהלת מוסר" בשמו ובתכניו כעוד אחד מספרי המוסר הרבים שמשכו אז את לבם של רבים. אולי קלט את עינו נסיונו של "קהלת מוסר" לנהל דיאלוג עם הקורא ולפנות אליו בדיבור ישיר: "ואתה בן אדם!" והוא נזכר באחד הבולטים שבספרי המוסר הקבליים הפופולאריים "קב הישר", שמאז שמחברו צבי הירש קייידנובר הביא אותו לדפוס בשנת 1705 במהדורה דו-לשונית עברית ויידיש הוא הופיע עד לסוף המאה בעוד עשרים וחמש מהדורות. גם "קב הישר" הזמין את הקורא למסע, אבל לעולם חשוך ומסוכן: "בן אדם, בן אדם", הטיח קייידנובר כלפי קוראי ספרו כבר בפרק הראשון, "אם אתה יודע כמה שדים מסטרא אחרא האורכים על רביעית הדם שבלב האדם בודאי היית משעבד גופך ונשמתך להבורא יתברך". ומאה ואחד הפרקים הבאים בנו תמונת עולם מעוררת אימה והציעו רק מעט נחמה בתוך יקום

מאיים שרק מחויבות מלאה למשמעת דתית חמורה וזהירות מופלגת מפני חטאים יוכלו לשמש בו עוגן של הצלה. לא חוקי הטבע שגילה ניוטון שולטים ביקום הזה אלא כוחות דמוניים נסתרים וגורלו של האדם תלוי לשבט או לחסד במידת שמירתו על חוקי התורה וכניעתו הפסיבית לאלוהים. "קב הישר", שהמליץ לעבור את החיים המרים והמסוכנים בעולם הזה כאשר העיניים עצומות או מושפלות כלפי מטה כדי שלא להיכנע לכל פיתוי, פסק נחרצות "כי העולם הזה הבל ורעות רוח ואין תכליתו של האדם רק שירש עולם הבא" ושלל על הסף תענוגות ושמחה.

אבל קולו של "קהלת מוסר" היה שונה בתכלית ובמידה רבה של צדק ניתן לראות בו תגובת נגד ביקורתית שנוסחה בקפידה במטרה להעמיד משקל נגד שיסתור את העולם הדמוני והקודר של ספרי המוסר. במקום שדים ואיומים הבטחה גדולה לאושר, יופי ושמחה בעולם מושלם שהוא הטוב בעולמות האפשריים. השער הראשון של "קהלת מוסר" הפתיע את הקורא משום שלא הציע לו הלכה, דרשה או מוסר אלא השתתפות בחוויה, פרטית, מרגשת ואנושית. לכך לא יכול היה הקורא למצוא מקבילה. "הנני עומד בין הנצנים אשר בארץ אלו מזה ואלו מזה יתערבו המראות השונות אל מול פני", סיפר מחבר הטקסט בהתרגשות על חוויית הטיוול האביבי למראה הפריחה המרהיבה שמעוררת את כל החושים, "ועיני ראות ומתעדנות. חבצלת השרון ושושנת העמקים תתננה שמחה בלבי כי אביט אל מראהן וכי אריח את ריחן". כמה רחוקה החוויה הזו מעולמם של הלומדים ומעולמם של מטיפי המוסר המסורתיים ו"קהלת מוסר" מבקר אותם על התעלמות בלתי נתפסת מהטבע: "כל ימי חלדי על הארץ לא ראיתי איש עובר על שדה חמד אשר בה הנצנים נראו ועיניו לא ישוטטו מראשיתה עד אחריתה". הוא תמה הכיצד ניתן לעצום עין מלראות את יופיה של הבריאה מבלי להתכחש לייעודו של האדם שאלוהים העמידו במרכז העולם כיצור חושני הרגיש לאסתטיקה והמסוגל לרוות עונג: "ה' אלהים נתן לאדם עין לראות לרות מדשן הענג בתפארת כל היצורים. למענו יפרח פרח ויציק ציץ ועשבי השדה... למעו יראה בעיניו ובלבבו יבין וישמח אף גילת ורנן בריח המורח לאפו". אז מגיעה אותה קריאה המהופכת למסרים הקודרים של ספרי המוסר ואף מפתה את הקורא לצאת אל הטבע ולהתענג באמצעות דימויים ארוטיים עדינים של חיזור: "ואתה בן אדם! שא פועל ה' למענך... שא נא עיניך וראה את כל הככר מסביב

יתיפה לקראתך כאשת נעורים אילת אהבים הקורעת בפוך עיניה ותצא בעדי עדיים לקראת שאהבה נפשה".

אלא ש"קהלת מוסר" אינו רואה את חויית ההתענגות על הטבע כמטרה לעצמה ומבחינה זו אין הוא טקסט רומנטי הממליץ לקורא להתמסר כליל לתחושות הזורמות בתוכו ולהרדים את מחשבתו אלא טקסט של הנאורות. כשהוא עוד בשיא חויית העונג נוטל "קהלת מוסר" את המגילה לכתוב את כל חקרי לבי על ספר" ושוקע במחשבות מכיוון שלאחר שהעיניים רואות מגיע תורו של הלב גם להבין ולהסיק מסקנות. מאיר גילון, חוקר יסודי ורגיש במיוחד שהוציא לאור בשנת 1979 מחדש את "קהלת מוסר" בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והקדים לו מבוא מפורט חשף בו את החוטים הרבים שקשרו את החיבור העברי הזה לתרבות הנאורות ומצא בו הדים לפילוסופים ומשוררים רבים ובתוכם לייבניץ, כריסטיאן וולף ואלכסנדר פופ. "המפעל הספרותי, שיצר... מנדלסון ב'קהלת מוסר'", סיכם גילון, "לא רק שהיה אירופי בצורתו ובתוכנו הרעיוני אלא היה אירופי בן זמנו, שכן הוא משקף זרמים, רעיונות ואפילו אופנות שרווחו באותה עת בהגות ובספרות האירופית והגרמנית". הפילוסופיה הגרמנית של לייבניץ, וולף ומנדלסון עצמו מעריכה את החוויה האסתטית כאשר היא מעוררת רפלקסיה על העולם ומאפשרת את התפתחות ההכרה בהרמוניה השולטת בעולם, בסדר המופלא של הבריאה ובמלאותה ובשלמותו של הבורא. האדם מחויב, למשל, לדעת להבחין בתבונתו בין תענוגות ראויים ("תענוג תם ונקי") לפסולים ("והיה אם לא יתור איש אחר שרירות לבו ואם לא ילך אחר הבל תשוקותיו"). זמנו של הטיול בטבע הוא לאחר שהאדם העמל לפרנסתו מסיים את יום עבודתו, סדר יום ש"קהלת מוסר" ממליץ עליו בשער החמישי כשהוא בונה את דמותו של "ידעיה איש אמונה", האזרח ההגון, העובד חרוץ והישר ואיש המשפחה, שהיה קרוב יותר לבורגני הגרמני מאשר ללומד היהודי: "מה אדמה לך גנת חמד צבי תפארה. בשוב בני אדם להנפש מעבודתם ולהתענג בין השיחים?".

מנדלסון אינו מצטט את ההוגים הגרמנים שהוא מושפע מהם אלא דווקא מפגיש את הקורא של "קהלת מוסר" עם רעיונות דומים שאותם משמיעים, למשל, "חכמינו ז"ל על שלמות הברואים וצבי תפארתם והסדר הנפלא אשר במערכת צבאותיהם", או הרמב"ם ב"מורה נבוכים" המבטא עבורו

את הפילוסופיה האופטימית המאוחרת בהרבה של לייבניץ: "ופירש הרמב"ם כי כל מה שברא השם אמנם בראו על צד היותר טוב היותר שלם והיותר נאה". בדרך זו מבקש הטקסט העברי גם לשקף תרבות יהודית אוטנטית שחלקים ממנה נשכחו והוזנחו וכעת הגיעה לדעתו של מנדלסון העת לשקמם וגם לשכנע בסופו של דבר שהפילוסופיה של הנאורות אינה כה זרה וחיזונית ליהדות. על כן גם האפשרות למצוא שמחה והנאה בחיי העולם הזה היא בניגוד לספרי המוסר דווקא ביטוי לרצונו של אלוהים בורא הטבע: "ואל האדם אמר לכה אתה מלוך עליהם התענג במראה היקרות, התבשם בכפרים עם נרדים, ומשך את בשרך בכל עדן... כי בידך נתתי את כל".

גם אם משהו מכל אותם ערכים חדשים שמנדלסון שילב ביד אומן צעיר בשער הראשון של "קהלת מוסר" חדרו אמנם ללב הקורא בן הזמן אין ספק שאף לא אחד יכול היה להבין שכאשר הוא מחזיק בידו את קונטרס שמונת העמודים של החיבור הזה הוא למעשה קורא בגיליון הראשון של שבועון חלוצי. במילים "אשובה אראה בתבל אבינה יצירתה" שבתחילת השער הראשון נפתחה למעשה הכתבה הראשונה שנכתבה אי פעם עבור כתב עת בלשון העברית. אמנם, "קהלת מוסר" רק רמז על אופיו ועל דמיונו לשבועוני המוסר שהופיעו באנגליה ובגרמניה בפנייתו התכופה לקוראים או בפרסום מכתבים של קוראים בגיליון השני, אך הוא היה נטול כל סימניו המוכרים של כתב עת: בשום מקום לא הופיעו בשני הגיליונות לא שמות העורכים, לא התאריך ולא מקום ההוצאה. זהותו של "קהלת מוסר" ככתב עת התגלתה רק שנים מאוחר יותר, כאשר יצחק אייכל, מייסדה של תנועת ההשכלה בשנות השמונים ועורכו של כתב העת העברי המפותח הרבה יותר "המאסף" קיבל מידי מנדלסון את הטקסט הזה לפרסום מחדש וכאשר שלמה דובנא, מורה בביתו של מנדלסון בשנות השבעים, שותפו ליוזמת פרויקט תרגום התורה לגרמנית ופירושה ב"ביאור" חדש ואספן ספרים בפני עצמו, רשם בשולי העותק של "קהלת מוסר" שהיה בידו, וכעת נמצא בספרייה הבריטית בלונדון, את המידע הבא שאותו יכול היה לקבל אך ורק מנדלסון עצמו: "הקונטרס הזה חברו שני אנשים מופלגים בתורה, יראי השם, אנשי אמת, ה"ה החכם המפורסם מוהר"ר משה דעסא נר"ו וחברו החכם המופלג מוהר"ר טוביה ז"ל, והיה זה בימי בחורותיהם והייתה כוונתם בזה לעורר הישנים ולהקיץ הנרדמים מתרדמת ושנת הזמן, להרגילם בדרכי מוסר בתקון מדותיהם, גם להלהיב הלבבות ביופי מליצת

לשון הקודש, אחרי אשר אבדה מבינינו בעו"ה... והייתה תחילת מחשבתם לחבר קונטרס כזה מדי שבוע ושבוע ולהדפיסו, לחלקו בין בחורי ישראל, למען תרבה הקנאה קנאת סופרים, ותרבה הדעת".

ההערה הזו של שלמה דובנא גם גילתה שלמנדלסון היה שותף ב"קהלת מוסר" בשם טוביה (ומקור אחר מוסיף ששם משפחתו היה בוק), שמלבד שמו זהותו אינה ידועה, וגם את שתי המטרות העיקריות שהטקסט הזה ביקש להשיג. הראשונה, חידושה של הלשון העברית והשימוש בה לא רק לכתובה תורנית כפי שהשער השני של "קהלת מוסר" אומר במפורש: "והעברים יביטו לראות כי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע. להרים קול בבכי. לשר בשירים על לב השמחים אל גיל או להוכיח בשער רשעי ארץ", והשנייה ברוחה של הרטוריקה שאפיינה בעשורים הבאים את הנאורות היהודית ששאפה להחדיר לחברה היהודית את תודעת השוני ואת הצורך הדרוץ בהיענות לאתגרי העידן המודרני: "לעורר הישנים ולהקיץ הנרדמים מתרדמת ושנת הזמן".

השילוב הזה שבין התגייסות לאידיאלים חדשים, ההכרה בצורך בשינוי והניצול של דגם השבועון המוסרי האירופי כדי לפנות לקהל רחב ולבנות באמצעותו קהילייה חדשה של כותבים מגלה ש"קהלת מוסר" היה למעשה פרויקט התרבות הראשון ביהדות אירופה בעידן של נאורות. הפער בין היומרות והחזון לבין המציאות עוד היה גדול מאוד. הנסיון של משה מנדלסון וטוביה בוק לייסד כתב עת עברי נכשל ונגדע כמעט עם התחלתו. "אולם לאיזה סבה בטלה מחשבתם, ולא בא לדפוס רק הקונטרס הזה וחבל על דאבדין", כתב שלמה דובנא, אבל לא ידע לגלות מה הייתה אותה סיבה. להשערה שהתנגדות בקהילת ברלין הכריחה את העורכים לסגת ולסגור את "קהלת מוסר" אין תמיכה בראיות כלשהן וגם קשה לזהות התגרות של ממש שתביא את העילית הרבנית לכדי חשש וכעס. סביר יותר להניח שהכישלון נבע ממיעוט הקוראים ומזרותו של כתב-העת הזה לטעמם ולהבנתם של קוראי העברית באמצע המאה השמונה עשרה. אפילו כתב העת העברי המבוסס והמגובש הרבה יותר "המאסף", שהופיע בגרמניה בדור הבא (1783-1797) החזיק מעמד רק כארבע עשרה שנה והתקשה לגייס קהל קוראים וחותמים בהיקף שיספיק להדפסתו עד שנכנע וסגר את שערו. אבל אין להמעיט במשמעותו ההיסטורית של פרויקט תרבות שנכשל משום שהוא סימן את ראשיתה של דרך חדשה שאתגרה את

התרבות המסורתית הקיימת והציבה לה חלופה. אמנם בשנת 1755 רק מעטים יחסית בחברה האשכנזית בחרו בדרך הזו או הבינו את כוונותיה, אבל כאן נולדה הספרות העברית המודרנית כיצירה החותרת לשינוי עמוק במערך התרבות היהודית.

אך יותר מכול באה לידי ביטוי מהפכת התרבות שבישר "קהלת מוסר" בעצם הופעתו הראשונה של מטיף המוסר החלופי: הסופר, הכתב, המבקר, עורך כתב העת. היה זה צעד חתרני מתחת לעילית הרבנית, שהחזיקה מתוקף סמכותה הדתית בשליטה מוחלטת על הזירה הציבורית ועל נכסי התרבות. בניגוד למצב שבו הדרכת הכלל, הפיקוח הדתי והשמעת הקול הציבורי היו כמעט ללא יוצא מן הכלל נחלתם של רבנים, דרשנים, תלמידי חכמים או מקובלים, באו עתה שני הסופרים הצעירים מברלין והשמיעו את קולם האחר, קולם של המשכילים. "קהלת מוסר" גילתה לראשונה את יומרתו של הסופר המשכיל להיכנס כדובר לזירה הציבורית היהודית, ולמעשה ליצור קהילייה שכבר הייתה קיימת בחברה האירופית, אך עדיין לא בא לעולמם של היהודים: ציבור קוראים שמסוגל לבטא דעת קהל. "קהלת מוסר" הציג עצמו בפני קהל קוראים מצומצם אך מופתע כהתגלמות הספרותית המודרנית של החלופה המרוככת והמפויסת לדרשנות המסורתית שנהגה להלך אימים על הציבור. היה זה הנסיון הראשון להעמיד את הסופר כחלופה לדרשן המסורתי כדמות הרוחנית שמדריכה את הציבור היהודי ומכתיבה לו את הנורמות הראויות. הסופר כמוכיח שאב מעתה את סמכותו לא ממקור תורני או מישרה קהילתית אלא מעצם היותו אינטלקטואל ובעל כשרון כתיבה ומן השאיפה להיות צופה לדרורו ולבשר בשורה של התחדשות.